

FRANSIZ DEVRİMİNİN OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Şerif Mardin
Çev. Kemal Berkarda

Fransız Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki ani etkisi, Devrim'in ideolojisinden çok Fransız hükümetlerinin Osmanlılarla olan ilişkilerinde uyguladıkları politikalardan kaynaklanmıştır. Devrim'i izleyen on yıllık dönem süresinde, uluslararası alanda, Bonaparte'ın Mısır'ı işgali, Büyük Britanya'nın Yakındoğu'daki varlığı ve Fransa, Avusturya, Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesi gibi oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bunlar o dönemde Osmanlıların öncelikli konuları arasında yer almışlardır. Öte yandan, Devrim'in Avrupa'yı hayran bırakan ideolojik 'elan'ı (atılım, sıçrama) seçkin konumlarda bulunan Osmanlılarca küçümsenmiş ve hor görülmüştür.

Fransız Devrimi'nin ideolojisi İmparatorluğun Müslüman olmayan kesimlerinde yeni ideallerin gelişmesinde gerçekten de etkili olmuştur. 1820' lerdeki Yunan Bağımsızlık hareketi bunun çarpıcı bir örneğidir. Müslüman kesiminde ise aynı düşüncelerin yayılması ve benimsenmesi yavaş olmuş ve ancak ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren varlığını hissettirebilmiştir. Söz konusu 'etkiler'i (influences) Fransız Devrimi'nin öncesine kadar götürebileceğimiz şüphesizdir. Batı Aydınlanması (Western Enlightenment)'nın genel ikliminden Ortadoğu'ya ve Osmanlı makamlarının onsekizinci yüzyılda gerçekleştirdikleri toplumsal ve siyasi denemelere kadar, etkilerin izlerini gözlemleyebilmek mümkündür. Ancak izler çok belirgin değildir ve gösterdikleri yolu izleyebilmek de güçtür: Göreceli bir bakış açısıyla, Aydınlanma'nın Osmanlılar arasındaki et-

* "The influence of the French Revolution on the Ottoman Empire" International Social Science Journal, February 1989, Vol. XLI, No. 1

** Şerif Mardin, Boğaziçi Üniversitesi'nde sosyoloji profesörüdür. Ana uğraş konuları; sosyoloji, dinî ve siyasî düşünceler tarihidir. The Genesis of Young Ottoman Thought (1962) adlı eserin de aralarında bulunduğu çok sayıda kitabın ve makalenin yazarıdır. International Social Science Journal adlı dergide, daha önce de bir makalesi yayımlanmıştır (Vol. XXIX, No. 2, 1977).

*** İ.Ü. Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

kilerinin onsekizinci yüzyılın başlarıyla 1860'lar arasındaki dönemde yer aldığı söylenebilir. Bundan sonradır ki, Osmanlı'nın Aydınlanma Avrupası'yla karşı karşıya gelmesinin neden olduğu değişiklikleri anlamayı sağlayacak bazı olaylar kavranabilir.

Anlaşılması gereken husus, 1850' lere kadar Türkiye'de Aydınlanma'nın yayılmasının Osmanlı aydınlarının **Aufklärung** fikirleriyle tanışmış olmalarından kaynaklanmış olmamasıdır. Söz konusu yayılmanın sebebi daha çok, Avrupa'nın kültürel gelişmelerinin dışında kalmış ülkelere Batı Avrupa'nın kendi isteklerini kabul ettirme yolunda bazı yeni araçlardan yararlandığının farkına varılmasıdır. Bununla paralel olarak Osmanlıların Aydınlanma Avrupası'na ilişkin yaptıkları bir tespit de Avrupa'da yeni bir hayat tarzının varlığı olmuştur. Bu tespit, huzur ve refah ideolojisinin Osmanlı başkentinde farkedilmeye başlanmasının Türkiye'de ne gibi etkilere yol açtığının da bir örneğidir. Dikkate alınması gereken son bir husus da, Aydınlanma'nın Türkiye'de neden olduğu değişiklikler ve Osmanlı-İslam aleminde Batı kökenli akımların, başlangıçta Osmanlılarca da anlaşılamayan etkileridir. Matbaa aracılığıyla iletişim ağının geliştiği bir dünyada Osmanlı yöneticilerini değiştirmeye zorlayan baskılar da böyle farkedilmeyen güçlerin damgasını taşıyan örnekler oluşturmuşlardır. Gelişmeler, 1840'larda, önceki Osmanlı aydınlarından daha geniş bir okuyucu kitlesine yönelik bir Türk ' gazetecilik dili'nin ortaya çıkmasını sağlamıştır.' Bilmin ve aklın zaferi' nin tahrik ettiği ilerlemeler arasında yer alan askerî teknoloji ve örgütlenme, yeni tedavi yöntemleri, coğrafya ve haritacılıktaki ilerlemeler, onsekizinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda değişik derecelerde yankı yapmıştır. Batıdaki bilimsel gelişmelere karşı takınılan olumlu tutumun yanında, askeri örgütlenmede ve yönetimde de benzer bir duyarlılıkla yeni modellerin uygulanmasına çalışılmıştır. Buna karşılık, Osmanlılar kurumsal- soyut düşünceye değer vermemişlerdir. Onsekizinci yüzyılın sonlarında bir Osmanlı büyükelçisi, elektrik deneylerini izlemesi için yapılan bir daveti, böyle çalışmaların boş hayaller olduğunu düşündüğünden geri çevirmiştir.

Osmanlılara dürüst davranmak için, Batı'nın bilimsel soyutlama tarzında bir istisna olarak gördükleri bir hususu eklemek gerekir. Gösterdikleri inat, tabiatla zora dayanan ve bedeli ne olursa olsun azamî yararı sağlamak uğruna tabiatı bütün sırlarını vermeye zorlayacak bir ilişki kurulmasını istememiş olmalarındandır. Tam aksine, Osmanlı'daki tabiat yaklaşımı tabiatın düzenine uymak şeklindedir. Aydın bir din görevlisi olan Tahsin Hoca , 1870'lerde oksijenin biyolojik etkisini göstermek için bir güvercini cam kavanoza koyup içindeki havayı boşalttığı ve güvercinin ölümüne yol açtığı zaman, ceza olarak sürgüne gönderilmiştir. İslam değerleri hayvanların ölümüne yol açan deneyleri reddetmektedir. Batı'nın bilimsel gelişmeleri karşısında Osmanlıların takın-

dıkları tutumun önemli bir diğer boyutu, kendi klasiklerine başvurup bu eserlerin yeni astronomi, yeni ilaçlar ya da tıbbi teoriler için ne yazdığını belirlemek olmuştur.

Genelde, Osmanlı aydınlarının Batı'nın düşüncelerine nüfuz etmeye başlamaları, onyedinci yüzyıldan itibaren savaş meydanlarında pek çok yenilgiye uğramış bir İmparatorluk'ta temel bir yanlışlığın bulunduğu farkına varmış olmalarına bağlanabilir. Bunun yanında, laiklik hareketinin yayılmasının da aynı döneme rastlandığı görülmektedir. Bunun göstergelerinden biri, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın baş vezirliği zamanında (1718- 30) (*İslam Ansiklopedisi*, IX, pp. 234-9), teoloji ve din konularında yayımlanmış kitapların sayısındaki azalmadır. İbrahim Paşa'nın iktidar yılları, Batı'dan ilham alınarak girişilen ilk reform denemelerine de sahne olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Aydınlanma'nın ilk etkilerine politikalarında bütün boyutlarıyla yer vermiş ilk baş vezir İbrahim Paşa olmuştur (Uzunçarşılı, p.522).

Aynı zamanda, İbrahim Paşa, yeni yetki paylaşımında Sultan'ı devre dışı bırakma olanağını bulan yöneticilerin de ilkidir. Bu yeni güç dengesi, Bâb-ı âlî'deki hükümet çalışmalarının özelliğinden kaynaklanmıştır. Merkezî yönetimdeki görevliler, başında baş vezirin yer aldığı piramidal karakteristikli bir bürokratik yapıyı kurma yoluna gitmişlerdir. Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru bürokrasi güçlenmeye başlamış ve burada yer alan kâtipler, defterdarlar, evrak tanzimcileri arasından en önemli reformcular çıkmıştır. Aynı zamanda, burası, gelecekteki kapsamlı *Tanzimat* reformlarının da (1839-76) şekillendirildiği yer olmuştur.

Yaşadıkları askerî yenilgiler döneminde (1683-99, 1716-18) Batı diplomasisiyle sıklaşan temaslar ve Devlet görevlilerinin bu yoldan Batı kurumlarını inceleme konusundaki isteklilikleri, baş vezir başkanlığındaki hükümet personelini, askerî erkân ya da dinî hiyerarşiye oranla daha avantajlı bir konuma kavuşturmuştur. Ayrıca, nispeten laik bir eğitim görmüş olmaları da onları yeni liderlik rolüne hazırlayan bir etkendir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda en az iki ana eğitim sistemi bulunmaktaydı. Bunlardan biri *medrese* sistemidir (*İslam Ansiklopedisi*, VIII, pp. 71-7). Medrese sistemi, esas itibarıyla, İslamî bilimlerin öğretilmesi amacına hizmet etmiştir. Mezunlarına "Şeriat Doktorları" (Doctors of Islamic Laws) anlamında *ulema* denmiştir. Medreselerde çoğunlukla Müslüman kökenli kişiler okumuşlardır. Daimî ordu olan Yengçeriler dahil, Devlek personelinin yetiştirilmesinde paralel bir yol izlenmiştir (*Encyclopaedia Islamica*, II, pp. 1085-91). Medrese mezunları, *ehl-i kalem*'in (men of the pen) din konusunda serbest fikirli olduklarından kuşku duymuşlardır. Bu kuşku gerçekten de doğrudur; ehl-i kalemin günlük çalışmalarında uyguladıkları hukuk düzeni, en az *şeriat* ka-

dar, emperyal iradenin ürünü olan laik düzenleyici işlemler şeklindeki kanunlara dayanmıştır. Bundan başka, ehl-i kalemin kişisel statüleri öncelikle kanunlarda düzenlenmişti ve dolayısıyla statüleri Sultanın iradesine bırakılmış olunuyordu.

Osmanlı Devlet erkânının yetiştirildiği merkez olan Saray Okulu (Palace School, Enderun) değişiklikler geçirmiş ve zamanla zayıflamıştır. 1705'ten sonra Müslüman olmayanlar Okul'a alınmamıştır. Fakat, benzer bir yetiştirme faaliyeti, nazırlıklardaki 'bureaux'da sürdürülmüştür. Bu bürolarda ve bunların personelleri arasında Batı düşünceleri taraftar bulmuştur.

Damat İbrahim Paşa'nın kariyeri bu bürolarda biçimlenmiştir ve Avrupa düşüncelerine yatkınlığı kayda değerdir. Türkiye'nin böylesine acı yenilgilere uğramasına yol açmış bulunan sistem hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaya çalışan Paşa, Batılıların askerî örgütlenmelerinde yaptıkları değişikliklere Osmanlı devlet adamlarının dikkatlerini çekmeye çalışmıştır.

Söz konusu temayı baş vezirliğin hemen başlarında 1718 tarihini taşıyan bir raporda görmek mümkündür (Unat, 1940). Metin, öğrenmeye açık bir Osmanlı devlet adamıyla Batılı bir subay arasındaki Dialouge tarzında kaleme alınmıştır. 'Barış taraftarları' diye adlandırılacak kişiler, Devlet'in amaçlarına ulaşmada barışın da en az savaş kadar yararlı bir araç olabileceğine dair yeni bir tezi savunmaktaydılar. Dialogue'un bu amaca hizmet etmesi için hazırlanmış olması büyük bir olasılıktır. Esasında bu, 'kuvvetler birliği'ne dayanan çağdaş bakış açısının ilham ettiği bir düşüncedir. Önceden ummadıkları halde, Türk görevliler Batı'daki temasları sırasında bu düşünceyle karşılaşmışlardır. Bununla birlikte Dialogue'daki tartışmaların çoğunda, Osmanlı askerî cihazını yenileştirmek için atılması zorunlu adımlar görüşülmüştür. Konuşulan konular, Batılı uzmanların Osmanlı devlet adamlarına Türkiye'nin yaşadığı askerî bozgunlardan kurtarılması için bir süredir yaptıkları önerilerin bir özeti gibidir.

Burada, Osmanlı Devleti'nin askerî gücünün yalnızca askerî reformlarla değil, idarî reformlarla da desteklenmesinin ilk örneklerinden biri ortaya çıkmıştır. Aydınlanma'nın mantığına göre, reformların refahın yaratılmasına ve toplumun olumlu şekilde harekete geçirilmesine yapacağı katkı, tartışmada eksik kalan husus olmuştur. Dialogue'un kaleme alındığı 1718'le idarî ve askerî reorganizasyonları hedefleyen geniş kapsamlı politikaların yürürlüğe girdiği 1839 arasında, bazı olaylar, idarî reformlar yapılması konusunu gündeme getirmiştir. Belgede yer alan başka bazı yorumlardan, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformu Tanzimat'ın onsekizinci yüzyıldan gelen esaslar üzerinde gelişimini tamamlamış bir düşüncenin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, tanzi-

mat kelimesinin kökü olan 'nzm'ye Dialogue'da çeşitli biçimlerde rastlanmıştır. Kelimenin anlamı 'düzen'dir. Tartışmada yer alan Batılı subayın Osmanlı Ordusu'nda kurmaya niyetli olduğu şey de budur. Yeni düzen anlayışının Foucauldyan boyutları çok belirgindir: Batılı subay, Batı ordularında üniforma kullanıldığını ve bunun başlıca işlevinin piyade erlerinin firarının önlenmesi olduğunu söylemiştir. Elbette böyle bir 'düzen' kavramı Osmanlı anlayışına yabancıdır.

İbrahim Paşa'nın bir başka keşfi de Batı'nın toplumsal ve siyasî sistemi olmuştur. Baş vezir, XV. Louis daha henüz küçükken kral naibi Orleans Dükü'nün hüküm sürdüğü 'Court of Versailles'a bir elçi göndermiştir. Diplomat, 1720 yılında döndükten sonra, İbrahim'e ayrıntılı bir rapor sunmuştur. Hem böyle tam yetkili bir elçiye, hem de böyle bir göreve ilk defa rastlanmaktaydı (Veinstein, 1981, p.22).

Elçinin sunduğu rapora bakıldığında, Fransa'daki günlük yaşantının ayrıntılarına duyduğu ilginin ve teknik yeniliklerin yarattığı hayranlığın derecesi görülmektedir. Sultan'a sunulmak üzere kendisine verilen Cassini'nin astronomi tablosu, daha sonra aynı yüzyılda Türkçe'ye çevrilecektir. Fakat raporda, aynı zamanda Versailles'daki ve Fransız toplumundaki değerleri renklendiren mutluluk arayışı, rahatlık, 'tatlı bir hayat' anlayışı defalarca işlenmiştir. Mahmut Efendi'nin kelimeleriyle, 'Dünya (İslam'a) inanmışların hapishanesi, kâfirlerin ise cennetidir.

Kısa süre sonra İstanbul'da 'cennet' kurulmaya çalışılacaktır. Damad İbrahim Paşa'nın on yıllık iktidar dönemi Fransız sivil toplum değerlerinin Osmanlı orta sınıfına tanıtılması konusundaki kararlılığı göstermiştir. Paşa'yı eleştirenler, Osmanlı orta sınıfındaki önemli sığramayı lükse düşkünlük ve dünyevî hayata bağlanma olarak karakterize etmişlerdir. Baş vezirin günümüzdeki şöhreti hâlâ çağdaşlarının yargısının izlerini taşımaktadır. Onlara göre, İbrahim Paşa'nın reformları pahalıya patlamış 'çılgınlıklar'dır. Mimarî programında, Sultan III. Ahmed'in geçici arzularını tatmin etmek için, bazı sarayların inşa edilmesine yer verdiği doğrudur. Ama bunun yanında, şehrin harabeye dönmüş pek çok güzel yapısının restorasyonu ve kamu binalarıyla parkların inşa edilmesi de sağlanmıştır. Parklar, sosyal yapının değişmesinde ve Osmanlı dünyasının günlük hayatına 'dışarı' boyutunun yerleştirilmesinde önemli rol oynamışlardır. İbrahim Paşa, toplumsal denetimin geliştiği düşüncesiyle, yerel tekstil üretimini artıracak fabrikalar da kurdu muştur (Uzunçarşılı, 1983, p. 574-558). Fabrika kurma girişimlerinde Colbertian merkantilist etkilerinden esinlenilmiştir. Sanatçılar ve İstanbul pazarındaki tacirlerin yükselişini sağlayan bu ideolojik yapı, sonunda İbrahim Paşa'nın hayatına mâl olmuştur (Aktepe, 1958).

Geçmişe bakıldığında anlaşılmaktadır ki, tutumluluk üzerine kurulmuş bir hayat tarzının terkedilmesi ve alt sınıfların temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir ekonomi sistemine geçilmesi pazardaki insanlarca tepkiyle karşılanmıştır. O çağın İstanbul'unda neler olduğunu anlayabilmek için günümüzdeki bazı sosyalist rejimlerde yaşananlara bakılmalıdır. Bu ülkelerde de, ayrıcalığı bulunmayan alt kesimlere hitap edecek bir pazar ekonomisine yönelik olmuş ve tahribata yol açmıştır. İbrahim Paşa'nın yönetimi, Osmanlı ülkesine burjuva hayatının değerlerinin yerleştirilmesini amaçlayan başarısız bir deneme olarak nitelendirilebilir. Denemenin Aydınlanma'yla dolaylı bir ilişkisi bulunmaktadır. Chardin resimlerinde görülen yerel rahatlıkların Chardin'in çağındaki entelektüel iklimle nasıl bir bağı varsa, söz konusu denemenin Aydınlanma'yla dolaylı ilişkisi bulunduğu düşünülebilir.

Mehmet Efendi'nin Fransa'daki görevinin doğurduğu sonuçlardan biri Osmanlı İmparatorluğu'na matbaanın girişidir. Sonradan Müslüman olmuş İbrahim Müteferrika ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk matbaanın kurulması için izin alan (1727-9) kişi Mehmet Efendi'nin oğlu Sait Efendi'dir. Müteferrika'nın bastığı kitaplardan *Usul ul-Hikem fi Nizam ul-Umem* (1731) Osmanlıların üzerinde durması gereken Batı ulus devletlerinin askerî ve idarî esaslarıyla ilgili bazı hususları içermekteydi.

Batı'yla diplomatik temaslar onsekizinci yüzyılın geri kalan bölümünde de sürdürülmüştür. Avrupa ziyaretleri sıklaşmıştır. Elçilerin hazırladıkları kapsamlı raporlarda, Avrupa'nın materyal ve teknolojik ilerlemelerine yapılmış pek çok atfa rastlanmaktadır. Mehmet Efendi'nin (1730?- 6) Leiden akademisi ve planetariumu hakkında verdiği bilgileri (p. 67) ve kendisiyle aynı ismi taşıyan bir başka elçinin Viyana Gözlemevi'ndeki statik elektrik çalışmaları hakkında aktardıklarını, bunlar arasında sayabiliriz. Yine elimizde, Derviş Mehmet Efendi'nin 1755 yılındaki Rusya ve Ahmet Resmi Efendi'nin Viyana görevlerine ilişkin raporlar mevcuttur. Resmi Efendi 1767 yılında Prusya'daki görevini tamamlayıp yurda döndükten sonra, *Modern Coğrafya* (p. 618) adlı bir kitap da yazmıştır (Uzunçarşılı, 1983, p. 617). Silahtar İbrahim Paşa'nın 1771-5 yılları arasında Rusya'yla olan ilişkileri anlatan raporları da günümüze ulaşanlar arasındadır. Belgede, St. Petersburg'daki müze, köprüler ve yollar, zooloji bahçesi, Peterkof Sarayı, tersaneler, gümrük sistemi, vergi maliyesi ve posta organizasyonuna değinilmiştir. Bu yanılığ belgelerinin en ilginçlerinden biri, Ratip Efendi'nin Avusturya İmparatorluğuna ilişkin (1791-2) ayrıntılı açıklamalarıdır. Ratip Efendi'nin daha tehlikeli etkinliklerde bulunduğunu da ileride göreceğiz.

Fransız Devrimi'ne rastlayan yıllarda görevlendirilmiş elçiler, Mehmet Raif Efendi, Morali Seyyid Efendi (Fransa, 1789) ve Galip Efendi'dir (Fransa, 1802).

Avrupa'da onsekizinci yüzyıldaki bazı bilimsel ilerlemeler Osmanlı İmparatorluğu'nda derin izler bırakmıştır. Fransa'ya gönderilen elçilerden Mehmet Efendi'nin oğlu, şifalı ilaçlar, botanik ve zooloji sözlüğü hazırlamıştır.(Uzunçarşılı, 1983, p. 532). Paracelsus Osmanlıca'ya çevrilmiştir (p. 530). Vesim Efendi, 'eski' ve 'yeni' tıbbi karşılaştıran kısa bir çalışma hazırlamış ve bir Macar metninden derlediği ilaç formüllerini Türkçe'ye el yazması şeklinde aktarmıştır. (1759?, 1781?) (p. 531). Boerhave'ın 'Aforizmalar'ı 1771'de çevrilmiştir (p. 537). Matematik alanında, Türk matbaacılığını kurucusu İbrahim Müteferrika, Keller'in 'Cosmography' eserini çevirmiştir. Aynı yüzyılda, daha sonraları Lalande tabloları (p. 537) ve 1770'de Cassini'nin astronomi tabloları çevrilmiştir (p. 537). Bütün bu çalışmalar el yazması biçiminde olduklarından etkileri sınırlı kalmıştır. Basılmamalarını gerektirmiş bazı faktörler olmalıdır. Engelleme belirtilerinden biri, 1770'lerde kuruluşunu takiben, Batı devlet modeli, genel coğrafya, İslam ve dünya tarihi konulu bir düzineye yakın kitap yayımladıktan sonra, Müteferrika'nın çalışmalarının yavaşlamış olmasıdır. Matbaa 1800'den sonra canlandırılabilmiştir. 1729-1839 arasında yaklaşık 400 kitap basılmıştır. Asıl çarpıcı olan husus, onsekizinci yüzyılda yapılmış Osmanlı bilimsel çalışmalarının Arapça yazılmış bazı bilimsel tretelerin Türkçe'ye çevrilmesinden ibaret kalmış olmasıdır. Arapça metinler el yazması formunda olduklarından, bunlardan daha önceleri pek söz edilmemiştir. Osmanlı entelektüelleri Batı'daki bilimsel gelişmeler hakkında genel bir bilgi sahibi olduklarından, muhtemeldir ki, Avrupa'nın sürekli biçimde yoğunluğu artan bilimsel aktivitelerine, kendi kültürlerinde var olan bilgi birikimini artırmaya çalışarak ulaşmak istemişlerdir.

Damad İbrahim Paşa'nın modern toplum mühendisliği alanındaki denemelerinin başarısızlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nda hiç silinmeyecek izler bırakmıştır. Batı kültüründen ve teknolojisinden aktarmalar yapılmaya devam edilmiş olmakla birlikte, çabalar temkinle ve gizlice gerçekleştirilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, Batı fikirlerini Osmanlı Devleti'ne ulaştıran kanal onsekizinci yüzyıl boyunca artık masonluk olmuştur. Resmî reformlar, Osmanlı askerî örgütlenmesinin yenilenmesi önceliği üzerinde yoğunlaştırılmamıştır. Batı'nın askerî teknolojisinin ve diplomatik iletişim ağının oluşturduğu bütünlük karşısında dayanamayacaklarını 1774'te açıkça anlayan Osmanlılar, seçeneklerini yeniden değerlendirmek durumunda kalmışlardır.

Bu bağlamda, Fenerli (phanariot) Rumlar, Batı düşüncelerinin 'tallal'lığını (broker) yaparak ağırlıklarını artırmaya başlamışlardır. Genel olarak denilebilir ki, Aydınlanma Çağı'nın düşüncelerinin Osmanlı imparatorluğu'na aktarılmasında Batı'yla bağla-

rını koruyan Sultan'ın Osmanlı tebaı önemli bir aracı olmuştur. Bunlar arasında Fenerli adı verilenler başta gelmişlerdir. 1453 yılında İstanbul'un fethinden sonra da şehir Ortodoks Patrikliği'nin merkezi olma özelliğini korumuştur. Bazı eski Bizanslı aileler, şehrin Fener (phanar) adı verilmiş bir semtinde yaşamaya devam etmişlerdir (*Encyclopaedia Islamica* 2, II, p. 880). Bu ailelere Fenerliler (phanariots) denilmiştir. Hristiyan dünyası ile ilişki içinde bulunmaları nedeniyle Devlet için değerli iletişim ve haber alma kanalları oluşturmuşlardır. Chios'lu bir Rum olan Alexander Mavrokordato'nun Panayotis Mamonas'ı, daha 1669'da Divan-ı Hümayûn (Imperial Divan)'un baş çevirmenliğine atanmıştır (İslam Ansiklopedisi, IV, pp. 548-9). Sonuçta Bâb-ı âlî'nin baş çevirmenliğine kadar yükselmişlerdir.

Yukarıda sözü edilen aileler erkek çocuklarını eğitimleri için daima Avrupa'ya göndermeyi tercih etmişlerdir. Bu kişilerin Türkiye'ye döndüklerinde orada almış oldukları Aydınlanma kültürüyle devlet yöneticilerini etkilemiş oldukları düşünülmektedir. Alexander Mavrokordato, Bolonya'da Harvey'in 1664'te yaptığı bir çalışmadan esinlenerek kan dolaşımı hakkında bir tez ileri sürmüştür (Veinstein, 1981, p. 18). Bir başka Fenerli Dimitri Cantemir (1673-1723), Türk müziği için nota tasarlamak (yahut unutulmuş bir sistemi geliştirip tamamlamak) konusuyla uğraşan ilk kişi olmuştur (İslam Ansiklopedisi, VIII, p. 685]. Defalarca Eflak 'Voyvoda'lığı görevinde bulunan ve çok saygı duyulan bir Fenerli olan Constantin Mavrokordato, 1736-1741 yılları arasındaki üçüncü yöneticilik döneminde (Uzunçarşılı, 1983, p. 52) bir dizi emirname (ordinance) yayımlamıştır. Yalnızca Eflâk'ta uygulanan bu emirnameler Avrupalılar tarafından bir anayasa taslağı şeklinde algılanmıştır.

Fenerli aileler parlak dönemlerinde Fener'den çıkarak Boğaz'da büyük evler inşa ettirmişlerdir. Bir taraftan hayat mekânlarını değiştirmeleri, diğer taraftan siyasî işlerde resmî görevlilerle işbirliğinde bulunmaları Osmanlı eliti üzerinde derin etkiler uyandırmıştır. Bunun bir kanıtı Baş Vezir Halid Hamid Paşa 1791 yılında 'hain' olduğu gerekçesiyle idam edildiğinde bir düşmanın yazmış olduğu şiidir. Şiirde, Paşa'nın ateist, serbest fikirli, masonluğa eğilimli olduğu iddiaları, eskiden bir Fenerlinin yanında çalışmış olmasına bağlanmıştır (Uzunçarşılı, 1935, p. 244).

Onsekizinci yüzyılın sonlarında Fenerliler, ulusal otonomi ve özgürlük düşüncelerinin temsilcileri haline gelince Bâb-ı âli ile ilişkileri de sarsıntı geçirmiştir. Aslında daha önceden bu fırtınalı ilişkinin işaretleri görülmeye başlanmıştır: Moldavya'nın yöneticisi Dimitri Cantemir 1711 yılında Rusya'ya sığınmıştır. Bir grup Fenerli, 1815 yılında, *Philike Hetaerea* adlı devrimci bir örgütün kurulmasında ve geliştirilmesinde rol almışlardır. Moskova, Bükreş, Trieste ve Doğu Akdeniz şehirlerinde merkezi bulunan örgüt Yunan bağımsızlık hareketine katılmıştır.

'Hain' Halid Hamid Paşa'ya baktığımızda yine Bâb-ı âlî yöneticisinin karakteristik özelliklerini görürüz: İnanmış bir reformcu kişilik. 1730'dan itibaren düzensiz bir şekilde uygulamaya konulan reform politikaları I. Abdülhamid'in hükümdarlığı döneminde (1774-89) terkedilmiştir. Söz konusu politikalar 1782'de Halid Hamid Paşa'nın baş vezirliğe getirilmesiyle canlandırılmıştır. Padişahın isteksizliği karşısında sabırsızlığa kapılan Paşa, I. Abdülhamid'in tahttan indirilerek yerine Şehzade Selim'in getirilmesini amaçlayan bir komploda etkin rol almıştır. Entrika ortaya çıkarılınca idam edilmiş; (fakat bu idam sonucu değiştirmemiş ve) Selim ise daha önceden Avrupa'yla bağlantı kurmuştur. Batı reformuna inanmış genç Şehzade, 1786 yılında gizli ajanı İshak Bey'i Fransa'ya göndererek Avrupa siyasetindeki ve askerî teknolojiyle bilimdeki ilerlemeler hakkında bilgi edinmiştir. Ayrıca, ajanı aracılığıyla XVI. Louis'yle de temas kurmuştur (Uzunçarşılı, 1938, pp. 191-246).

Selim'e Batı'yla iletişim konusunda yardımcı olan bir başka reformcu bürokrat da Ebubekir Ratib Efendi'dir (p. 197). Şehzade Selim'in III. Selim olarak 1789'da tahta çıkarılmasıyla birlikte, askerî reform hareketlerine hız verilmiş, çok sayıda yabancı uzman çalışmalarda görev almıştır. Bununla birlikte, Fransa'nın meşru temsilcisinin eski monarşik yönetim mi, yoksa cumhuriyet hükümeti mi olduğu noktasında altı yıl süren tereddüt dışında, 1789 Devrimi'nin Osmanlılar üzerinde başka bir etkisi olmamıştır.

Devrim'i takiben İstanbul'daki Fransız toplumu kralcılar (royalists) ve Jakobenler olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bâb-ı âlî, *Thermidor*'a (Temmuz 1794) kadar gruplardan hangisini destekleyeceğine karar verememiştir. Fakat, Jakobenlerin etkinlikleri ve Fransız büyükelçiliğinin bahçesine 'özgürlük ağacı' dikmeleri, *liberté* kavramının Türkçe'ye ilk defa çevrilmesine vesile olmuştur. Ağaca *serbestî ağacı* denilmiş ve özgürlük düşüncesi Türkiye'de ilk defa *serbestî* sözcüğüyle tanınmaya başlamıştır (Beydilli, 1984, pp. 247-314).

1789'u izleyen on yılda Fransız Devrimi'nin Osmanlıları ne şekilde etkilediğinin kanıtı Bâb-ı âlî'nin yayımladığı bir bildiriye görülebilir. 1799'da Suriye'nin Fransızlarca işgal edilmesi üzerine Fransız anlayışından esinlenilmiş düşüncelerle Suriyelilere yapılan açıklamada, 'herkesin insanlık ve insan olmak bakımından eşit olduğu, kimsenin başkaları üzerinde bir üstünlüğünün bulunmadığı ve herkesin kendi hayatını yönlendirmeye muktedir olduğu' görüşü ifade edilmiştir (Karal, 1938, pp. 108-11).

Belge, Batı düşüncelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na hangi dereceye kadar nüfuz edebildiğini göstermektedir. 'Herkesin kendi hayatını yönlendirmeye muktedir ol(ması)' ve insanların eşitliğine ilişkin düşünce, Osmanlı'nın tavrındaki değişikliğin işa-

retidir. Bu anlayış zamanla geliştirilmiş ve ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı liberal düşüncesinin düsturu haline gelmiştir.

III. Selim'in hükümdarlığı (1789-1807) yine tutucuların çıkardıkları bir isyanla son bulmuştur. Osmanlılar, Selim'in döneminde, esas olarak Batı'nın teknik alandaki uzmanlığından yararlanmak istemişlerse de, bu temaslar, dolaylı bazı yansımaların meydana gelmesini önleyememiştir. İbrahim Paşa'nın ölümüyle (1730) Selim'in padişahlığa getirilmesi arasındaki dönemde askeri alandaki reform çabaları aralıklı olarak sürdürülebilmıştır. 'LâleDevri' sırasında topçu subayı yetiştirmek için açılan Matematik Okulu kapatılmış ve 1773'te yeniden kurulmuştur. 1776 yılında deniz mühendisliği okuluna dönüştürülen kurum, 1794'ten itibaren kara mühendisliği okulu kimliğini kazanmıştır (Beydilli, 1983-7, p. 395).

Fransız Devrimi'nin Osmanlı'daki ilk yansımalarını görebilmek bakımından, bu eğitim sistemine göre yetiştirilmiş öğrencilere ve özellikle bunlardan birine bakmak gereklidir. 'Küçük' Seyyid Mustafa (Beydilli, 1983-7, p. 415) bir devlet memurunun oğludur. 1774 doğumlu olan Mustafa 1794'te Mühendislik Okulu'na kaydolmuştur. Daha sonra aynı Okul'da öğretmenlik de yapmıştır. Esas olarak III. Selim'in askerî reformlarını savunmak amacıyla 1803'te bir broşür yayımlamıştır. Bununla birlikte, metinde, Aydınlanma düşüncelerinin teknik öğretim yoluyla İmparatorluğa nasıl sızabildiğini gösteren veriler de mevcuttur. Metin Fransızca olarak yazılmıştır. İçinde Mustafa'nın yetiştirilmesine ilişkin bazı ilginç ipuçları bulunmakta ve ayrıca yazarın Aydınlanma felsefesine ne kadar hakim olduğu ve o çağda aynen Batı'da öğretildiği şekliyle dünya tarihi hakkında kayda değer bilgisi bulunduğu anlaşılmaktadır.

Diatribes de l'Ingénieur başlıklı kitaptan aşağıya aktarılan bölüm, O'nun düşüncelerini anahatlarıyla açıklamaktadır:

Né à Constantinople, je sentis dès la plus tendre enfance un penchant à l'étude des sciences et des arts... je serois [sic] tenté d'opiner contre ces Philosophes qui refusent d'admettre des inclinations innée dans l'homme... Pascal, le fameux Pascal, ne peut-il servir d'exemple?... Le fini des ouvrages et des instrumens [sic] qui nous viennent de plusieurs contrées de l'Europe en fixant mon attention, ne me laissa plus en doute sur le centre où ces sciences, auxqelles je me 'tois [sic] consacré pourroient [sic] se trouver rassemblées et vivantes; aussi je me suis formé l'idée de m'en rapprocher, et sans perdre de temps, je m'appliquai a l'étude de la langue Françoise [sic] comme la plus universelle... dans peu de temps je me suis vu en état de pouvoir feuilleter les Wolf, les Ozanam, les Bellidor (Beydilli, 1983-7, pp. 448-51).

İyi yetişmiş bir kâtip olan Kethudazade Arif Efendi'nin önderliğindeki İstanbullu bir aydınlar grubu, Aydınlanma'nın izlerin taşıyan ilk ciddi gruptur. Arif Efendi'nin Beşiktaş semtindeki 'salon'u (salon) 1820'lerde bir kısım devlet görevlilerinin matematik

astronomi, felsefe ve edebiyat tartışmaları yaptıkları bir mekân olmuştur. Grubun mensuplarından tarihçi Şanizade, daha 1815 tarihli günlüklerinde, 'devlet hizmetkârı'yla 'tebain temsilcileri'nden oluşmuş Avrupa'daki konseylerden söz etmiştir (*Encyclopaedia Islamica*, 2, III, p. 590). Bu noktada, Arif Efendi'nin mensubu olmakla suçlandığı gnostic-sûfî akımla Batı'ya açılma yaklaşımı arasında bir bağlantı görülmektedir. Sultan II. Mahmut reformlara karşı olduğu gerekçesiyle 1826'da yeniçeriliği lağvetmiştir. Batı anlamında reform isteyenlerle yeniçerilerin muhalefeti birbirinden bütünüyle farklı olgular oldukları halde, II. Mahmut her ne şekilde olursa olsun Devlet'in eleştirilmesi anlamına gelecek yeni çalışmalar konusunda isteksizlik duyduğundan, sözü edilen grubun ömrü kısa olmuştur.

Batılılaşmaya direnen başlıca örgüt olan Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla Aydınlanma'nın Osmanlı topraklarında yerleşmesini hedefleyen iki akımın önü açılmıştır. Birinci akımın kökeni yeni açılmış öğretim kurumlarıydı. Bunlar arasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1827), Harp Akademisi (1834) ve yeni ortaokulların ilk örneklerini (1839) sayabiliriz. (Unat, 1964, p. 42). Bütün bunlardan daha önemli olanı ise, Quaker, Joseph Lancaster (1778-1838)'in öğretim yöntemlerinin yayılmasıdır. ABD'den Yunanistan'a aktarılan pedagojik yenilikler İstanbul Rumları arasında popüler olmuştur. (Berkes, 1964, p. 103). Sistemin hedefi, 'kitlelere ilk öğretimin esaslarını öğretmek ve okulları sorumluluk sahibi vatandaş olmanın öğretildiği, demokratik özgürlüklerin uygulandığı, insanın aydınlatılmasının ve yetiştirilmesinin sağlandığı, orta öğretimin sunulduğu yerler haline getirmektir' (p.102). Türk görevliler, sistemi, 'profesyonel bir organizasyonda yetişkinlerin eğitilmesi'ne dönüştürmüşlerdir. Bu hareket aydın bir Osmanlı toplumunun yaratılmasını sağlayacak bir düzeye ulaşılması için yapılmış ilk girişimdir.

İkinci reform akımı, onsekizinci yüzyılda başlatılmış diplomatik iletişimin 1830'larda sürdürülmesi olmuştur. Burada bir kere daha Avrupa'daki özgürlük, eşitlik, kardeşlik düşüncelerinin ötesinde, Avrupa toplumlarının 1830'larda yaşadığı hayatın başlıca özelliklerini Osmanlı İmparatorluğu'na aktarma düşüncesine rastlanmaktadır. 1840'lardan 1860'ların sonlarına kadar Batı'nın sivil toplum hayatında yer etmiş özgürlük ve anayasacılık gibi seçkin düşüncelere derece derece artan bir hayranlık duyulmuştur. Fransız Devrimi'nin Türkiye'yi bu anlamda etkilediğini söyleyebiliriz.

Batı'daki sivil toplum yapısının ilk hayranlarından biri 1837 yılında Viyana elçiliğinde bulunmuş Osmanlı devlet adamı Sadık Rıfat Paşa'dır. Rıfat Paşa, düşüncelerini yaptığı çeşitli reform önerilerinde dile getirmiştir. Bunu yaparken kimden esinlendiği tam olarak belirgin değildir. Avusturya'daki yönetim biçimini onlarca yıl boyunca belirleyen, Metternich'in aydınlanma yönü ağır basan bir çeşit aydınlanma despotizmi görüşüdür (enlightened despotism). Öyle görünmektedir ki Rıfat Paşa önerilerini hazırlarken bundan etkilenmiştir.

Sadık Rıfat Paşa'nın reform tasarılarının en önemlisi, 'Napoleonic' savaşların sona ermesinden sonra, Büyük Avrupa Güçleri'nin Avrupa'da yeni bir sistemi uygulamaya koymuş oldukları tespittir. 'Civilization' diye de adlandırılan bu sistem, devletler arasında barışçı ve dostane ilişkilerin kurulması fikrine dayandırılmıştır. Hedeflenen,

savaşın yaralarını sarmak ve herkesin durumunun iyileştirilmesine çalışmaktadır (Mardin, p. 1962).

Paşa'ya göre yeni anlayış şöyle bir ilkedden kaynaklanmıştır: Kişiler günlük çalışmalarının karşılığını azamî şekilde alırlarsa o devlet gelişir. Dolayısıyla bu, ancak keyfî yönetimden arındırılmış bir yerde yapılabilir. Hangi devlet, insanlarına, hayatlarına olumsuz müdahalelerde bulunulmayacağına dair güvence verir, tarımı ve ticareti korursa, Paşa'ya göre o devlet gelişecektir. Bir devletin gücünü belirlemede topraklarının ve onun üzerindeki egemenlik gücünün büyüklüğü artık ölçü olmaktan çıkmıştır. Her şeyin azami ölçüde yönetime, onun keyfine bırakıldığı devletlerde ticaret ya da tarım gelişmeyeceği gibi, hizmetler de bozulacak, aksayacaktır. Yöneticiler, statülerinin güvensizliğinin verdiği korkuyla devleti aldatacaklar, kendi çıkarlarını düşünecekler, rüşvet kabul edecekler ve çoğu da devlet yönetminden hınçlarını çıkaracaklardır. Rıfat Paşa'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda olan tam anlamıyla budur. Osmanlı'ya sinmiş olan güvencesizlik duygusu, Avrupa'da büyük hızla gelişme göstermiş sanatlarda ve zenaatde gelişmeyi önlemiştir. Öte yandan, yine güvenceleri bulunmayan devlet görevlileri de rüşvet alma, insanları ezme ve devlet hazinesini talan etme yollarına gitmişlerdir.

1839 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda ilan edilen ilk anayasal belgeyi hazırlayan Mustafa Reşit Paşa'nın yazılarında da benzer düşüncelere rastlanmaktadır.

Büyük Britanya Dışişleri Bakanı Palmerston'la yaptığı görüşmenin özetinde, Paşa, reformdan umduğu sonuçları açıklamıştır. Anahatlarıyla üzerinde durduğu noktalarda Aydınlanma felsefesinin etkileri çok açıktır:

Yeni (devlet) kurum(u) bilgece ve ferasetle yönetilirken; herkes istikrar üzerine kurulmuş bir sistemin gerçek avantajlarından yararlanacak, tirani yok olacak, yönetime duyulan güven artacak, halklar yararlı değişiklikler yapmak için vargüçleriyle yarışacaklardır (Bailey, 1942, p. 271).

1839 yılında ilan edilen ilk Osmanlı anayasal belgesi Gülhane Fermanı bu düşünceler doğrultusunda hazırlanmıştır. Fakat Ferman'da cameralism teorilerinin izleri bulunduğu unutulmamalıdır. Yine, Ferman hazırlanırken örnek alınan (yukarıda da sözü edilen) aydınlanmış despotizmin izleri de görülmektedir. Bu fikirlere göre, toplumsal ve siyasî kurumlarda reforma gitmek zorunluluğu vardır. İstenen sonucun alınabilmesinde eğitimin yaygınlaşması büyük rol oynayacaktır. Buna karşılık, yönetime toplumsal katılım konusunda ihtiyat gösterilmiştir.

1840-70 arasındaki otuz yıl reformun Osmanlı toplumunda köklü değişikliklere yol açtığı bir dönem olmuştur. Eğitim, askerlik, yönetim, vergi, yargı alanlarında yeniden yapılanmaya gidilmiştir. İslâm hukuku uzmanları, geleneksel eğitimcilik, yargıçlık, yöneticilik statülerini bırakmak zorunda kalmışlardır. Fakat bu reformlar insanlar için yapılmıştır. Osmanlı Devleti yine bu dönemde yönetimi altındaki topraklarda doğan milliyetçilik akımlarıyla karşı karşıya kalmış; bazı ayrılıkçı hareketlerin başarıya ulaşmasının yol açtığı karışıklıklarla uğraşması gerekmiştir. 1839 ile 1865 arasında Osman-

lı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan yeni bir hareketin sebebi de bu değişikliklere bağlanabilir. Türk reformunu ileriye götürmek isteyen ve 'solcu' olarak nitelendirilebilecek yeni akım, yukarıdan aşağıya reform yapılmasını reddetmekte ve onun yerine ondokuzuncu yüzyıl anayasal demokrasisine dayalı politikalar uygulanmasını istemekteydi. Genç Osmanlı Hareketi adı verilen yeni oluşum 1865 ve 1875 yılları arasında etkili olmuş ve 1876 tarihli ilk Osmanlı Anayasası'nın hazırlanmasında önemli rol üstlenmiştir.

Bu örnekte bir kere daha görüldüğü gibi, yaşlı devlet görevlileri yerine nispeten daha genç ve Bâb-ı âli'de yetişmiş kişiler arasında yeni düşünceler ortaya çıkmıştır.

1840'larda doğmuş yeni kuşak, Türk gazeteciliğini kurmak için büyük uğraş vermiş ve bununla bağlantılı olarak da ideolojilerinin propagandasını yapmak için gazeteciliği kullanmıştır. Bu kişiler devlet memurluğu ve gazetecilik meslekleri arasında gidip gelmişlerdir. Genç bir memurken yeni kurulmuş maliye bakanlığınca Fransa'ya gönderilen İbrahim Şinasi söz konusu yeni eğilimin öncüsü olmuştur. Yeni hareketin çalışmaları Osmanlı başkentindeki paralel düşüncedeki ve daha geniş bir kitle oluşturan resmi görevlerdeki entellektüeller tarafından desteklenmiştir. Öncülük görevini de bir kere daha devlet görevlileri üstlenmiştir. Bu kıdemli devlet adamları 'ansiklopedicilik' (encyclopaedism) şeklinde adlandırılabilir tarzda düşüncelerini açıklama yolunu seçmişlerdir. Gelişmeleri değerlendirmede, genç bir memur olduğğu halde 'ansiklopedist' hareketin fikir babası durumundaki Şinasi'nin katkılarını çıkış noktası olarak alabiliriz.

Şinasi 1849-1853 yılları arasında Paris'te yaşamıştır. 1859 yılında ilk çalışması olan bir şiir antolojisini yayımlamıştır. Aynı yıl, Fransız klasiklerinden derlenmiş, Racine'le La Fontaine'e ağırlıklı yer verilen ve Fénelon'un *Télémaque*'ından alıntılarının da bulunduğu Şiir Çevirileri (Translation of Poems) başlıklı küçük bir kitapçık da çıkarmıştır. Şinasi, arkadaşı Agâh Efendi ile birlikte 1860 yılında ilk özel Türk gazetesi *Tercüman-ı Ahvâl*'in yayımına başlamıştır (*Encyclopaedia Islamica* x I, p. 549). Bunu, kendi editörlüğündeki daha etkili bir gazete olan *Tasvir-i Efkâr* izlemiştir. Bir kaç yıl sonra, 1856'da, muhtemelen siyasî bir komplonun içinde yer aldığı gerekçesiyle Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Daha sonra hayatının kalan kısmının büyük bölümünü Fransa'da geçirmiştir.

Şinasi'nin büyük önemi şuradadır ki, nüfuzunun etkisiyle, modernistler (modernists) o hayattayken iki gruba ayrılmışlardır. Reformcuların arasında reformist entellektüeller (reformist intellectual) diye adlandırılabilir bir akım oluşmuştur. Osmanlı Devleti'nin hizmetinde yetişmiş olmakla birlikte, bu kişilerin, Bâb-ı âli reformcularından farklı olarak önerecek bir ideolojileri bulunmaktaydı. İdeolojilerinde Fransız Devrimi'nin açık izlerini görmemiz mümkündür. Avrupa'nın doğal hukuk teorileri anlayışını

vurgulamak amacıyla, Şinasi, Tasvir-i Efkâr'da, Vattel'in *Droit des Gens* adlı eserini ilk yazı dizisi olarak yayımlamayı uygun görmüştür. Böylece Vattel'in doğal hukukun bütün hukuk kurumlarının temeli olduğu şeklindeki inancı, Türk okuyucusunun dikkatine sunulmuş olacaktı. Avrupa'nın parlamenter hükümet sistemi hakkında bilgi veren makaleler bunu izleyecekti. Nitekim, 'temsil edilmek mümkün değilse, vergi ödemek de gerekmez' (no taxation without representation) ilkesini açıklayan bir makalesi nedeniyle, memurluktan azledilmişti (Mardin, 1962, p. 254).

Şinasi'nin siyasî ve sosyal değişimler hakkında bilgi verme çabası, O'nu daha 'demotic' (halka özgü) bir Türkçe yaratmaya yöneltirken; diğer taraftan Şinasi'nin gerçekçiliği olarak da adlandırılabilen bir şekilde gerçekler üzerinde durması, normdan ayrılması anlamına da gelmektedir. E.J.W. Gibb'e göre, 'Şinasi, Modern Osmanlı Edebiyat Okulu'nun kurucusudur. Çünkü, edebiyatı eğitimlileri eğlendiren bir şey olmaktan çıkarıp, bütün insanların ahlakî ve entelektüel gelişimlerinde kullanılacak bir araç haline getirmede, sistemli ve ciddî adımları atan ilk kişi olmuştur' (Gibb, 1900-9, V, p.28).

Osmanlı başkentinin entelektüel ikliminin değiştirilmesine katkıda bulunan yalnızca Şinasi değildir. Bir Türk devlet adamı olan Yusuf Kamil Paşa, 1862 yılında, Fénelon'un *Télémaque* adlı eserinin tam metin çevirisini yayımlamıştır. Şinasi'nin çalışma hakkındaki yorumu eserin çeviride açıkça vurgulanmayan gerçek anlamını da göstermektedir: '*Télémaque*'in *Maceraları* (Adventures of Télémaque), ilk bakışta her ne kadar bir roman izlenimini uyandırıyor olsa da, kitabın gerçek anlamı, içerdiği felsefi hukuk boyutunda bulunmaktadır. Kitapta, adaleti ve bireyin mutluluğunu sağlama amacına yönelik olarak çalışacak bir yönetimin gerçekleştirilmesi gereken faaliyetin tamamının ne olacağı anlatılmaktadır' (Mardin, 1962, p.241).

Yine bir başka devlet adamı Münif Paşa, 1859-60 yıllarında Voltaire, Fontenelle ve Fénelon'un diyaloglarından bir seçme yayımlamıştır (p. 234). Münif Paşa 1861 yılında Osmanlı İlim Cemiyeti (Ottoman Scientific Society)'ni kurmuştur. Cemiyet'in merkez binasında Avrupa gazetelerini izleme olanağının yanı sıra bir okuma odası ve kütüphane bulunmaktaydı. Münif Paşa ayrıca *Mecmua-i Fünûn* (The Journal of Sciences) adlı bir dergi yayımlamıştır.

Sayılan etkinliklerin tamamı İstanbul'da bulunan bazı 'salon'larda mevcut entelektüel potansiyel ile mümkün olabilmiştir. Sultan Abdülmecit (1839-61) döneminde görev alan ilk eğitim nazırı Abdurrahman Sami Paşa ve oğlu Suphi Paşa, etkinliklerde yol gösterici roller üstlenmişlerdir. Batı Aydınlanması'nda olduğu gibi, söz konusu salonlar, düşüncelerin tartışıldığı ve aynı zamanda yeni 'aydınlar'ın korunduğu merkezler olmuşlardır.

Bir taraftan Şinasi'nin liderliği diğer taraftan yükselen eğitim seviyesi ve Batı ile artan temaslar, salonların aydınları koruyup sahip çıkan işlevleri ile bir araya gelince, 1865 yılı civarında, *Tanzimat* reformlarına karşı çıkan muhalif bir hareketin doğmasına uygun bir ortam oluşmuştur. Hareket, Genç Osmanlılar (Young Ottomans) adını almıştır. 1850-60'larda Mustafa Reşid Paşa'yı izleyen üst düzey devlet görevlilerine muhalefet etmede ittifakla birleşilmişse de, hareket, kendi içinde çeşitli ideolojik akımlara bölünmüştür. Genç Osmanlılar 1868 yılında Avrupa'ya kaçmışlardır. Bunu yapmalarındaki amaç hükümetin reformları otoriter bir yaklaşımla gerçekleştirmek istemesine karşı bir politika şekillendirebilmektir. Avrupa'da yayımladıkları gazetelerde, okuyucularına liberal demokrasi düşüncesini aşılama çabalarına çalışmışlardır. Fakat çabaları sekteye uğramış ve bütünlüklerini yitirmişlerdir. grubun yapısına bakıldığında, *carbonari* metotlarından haberdar oldukları görülmekteyse de Fransız Devrimi'nin fikirleriyle olan ilişkileri, siyasi ideolojilerine bakılarak belirlenebilir.

İdeolojilerinde, diğerlerinden ayrı olarak ele alınması gereken en az üç akım vardır. Fakat hiç kuşkusuz, temsilî hükümet sisteminin gerekliliği konusundaki ortak inanç, bu akımların üstünde yer almaktadır. Birinci akım, Sultana güvenme ve onun devlet görevlileriyle halk arasında bir hakem, yargıç gibi işlev görmesi şeklindeki eski Osmanlı yaklaşımının korunmasıdır. Genç Osmanlıların önde gelen şahsiyetlerinden Ziya Paşa, böyle bir çözüm önermiştir. İkinci akım, egemenliğin insanlara değil Allah'a ait olduğu inancına dayanmıştır. Ali Suavi'nin görüşlerinin temeli budur. Üçüncü bir teoriyi Namık Kemal ortaya atmıştır. Namık Kemal, siyasî egemenliğin kaynağının toplum olduğunu kabul etmiş ve kısmen İkinci İmparatorluk Anayasası'na dayalı bir temsilî sistem önermiştir. Fakat, anayasanın temeli Şeriat'a, yani İslamî değerler bütününe göre atılacaktır. Esasen her üç grubun da bu noktada görüş birliği içinde oldukları anlaşılmaktadır. Hüseyin Vasfi Paşa olayında, Fransız Devrimi'yle kurulan ilişki çok daha belirgindir. Entelektüel katkısı bir yana, Paşa, Paris komünü'nün yanında savaşmıştır.

Sonuçta, Genç Osmanlıların yayılması; aktivizm, milliyetçilik, siyasî sorumluluk ve anayasal demokrasi ilkeleri üzerine inşa edilmiş bir siyasî bilinçlenmeyi sağlamıştır. Bunun yansımaları da 1876 yılında Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde ve aynı yıl Osmanlı Anayasası'nın hazırlanmasında kendisini göstermiştir.

Sultan'ı değiştirenlerin çıkış noktası araştırıldığında hareketlerini meşrulaştırmak için ifade ettikleri gerekçelere bakmak gerekmektedir. Darbeyi yapan generaller ve amirallerdi, fakat Genç Osmanlıların hayranı olan en genç darbeci Süleyman Paşa'nın fikirlerine bakarak, tertibin gerekçeleri anlaşılabilir. Fikirlerinde, yine Fransız Devrimi'ne egemen olmuş düşüncelerin bir başka versiyonunu görüyoruz.

Sultan Abdülhamit'in tahttan indirilmesini izleyen dönemde, Osmanlı İmparatorluğu, çeşitli yıkıcı etkilerle karşı karşıya kalmıştır. Kötü devlet yönetiminden bütün İslam alemi sıkıntı çekmiş ve Devlet'in haşmeti ve gücü... günden güne azalmıştır. Çünkü iktidar, dinî hukuka da laik hukuka da (civil law) değer vermeyen cahil bir despota kalmıştır. Bu nedenle, bazı istisnalar dışında, atadığı memurlar ve devlet görevlileri tamamen kendi karakterine uygun ve yetersiz kişilerdir. Gerekli niteliklere sahip olmayan bu kişilerin ilkokulu ve ortaokulu bitirmiş oldukları bile şüphelidir. Eğitim görmüş olanları bile, aritmetik, coğrafya, zooloji, botanik ve jeoloji gibi temel konuları öğrenmemişlerdir (Devereux, ed. 1979, p. 11).

Yetersiz yöneticilerin Devlet'in gücünü azalttıkları hissi, uzun yıllar boyunca Askeriye'nin motivasyonu olmuştur. Bu kanı, Osmanlı devlet adamlarının Osmanlı Devleti'nin gerileyişi bağlamındaki ilk yaklaşımını yansıtmaktadır.

Çoğu sivil olan Genç Osmanlılar, Namık Kemal örneğinden de anlaşılacağı gibi, daha ideolojik bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Yalnız, burada ideoloji denirken kastedilen, Fransız Devrimi'nin saf ideolojisi değildir. Onun siyaset felsefesindeki İslami çizgiler, liberal anayasacılık görüşü ile Osmanlı kültürünün unsunlarını sentezlediğini göstermektedir. Namık Kemal'in düşünceleri, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyetini kuracak kuşağın geliştirmeye çalışacağı yeni halkçı demokrasi anlayışını besleyecektir. Milliyetçilik anlayışı da, modern Türk Milliyetçiliği'nin mimarlarına büyük katkıda bulunmuştur. Hatta, Namık Kemal'in demokrasi görüşü modern ve laik düşünceli Türklerin sandığından çok daha komplekstir.

Namık Kemal'e göre, Osmanlı İmparatorluğu için model alınması gereken anayasa, İkinci Fransız Cumhuriyeti Anayasası'dır. Bu sonuca, bir tercihten çok bir elemeyle varılmıştır. Kemal'in Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nı reddetme nedeni, Devlet'in bir cumhuriyet olmasıdır. Öte yanda, Prusya ve Britanya anayasaları da kısmen aristokrat sınıfa dayandıklarından kendisine uygun görünmemiştir. Çünkü, Kemal'in iddiasına göre Osmanlı Devleti'nde aristokrat sınıf yoktu. Türkiye için en uygun kombinasyona Fransız Anayasası'nın sahip olduğunu düşünmesinin gerekçesi, çoğu zaman şiddetli devrimlere sahne olan Fransa'nın, bu Anayasa ile bir 'saadet çağı'na girmiş olmasıdır. Yalnız unutulmamalıdır ki, Kemal bu önerilerini İkinci İmparatorluğun sona ermesinden ve yeni bazı reformların 'l'Empire Libéral' adı altında Fransa'da yerleştirilmeye çalışılmasından önce yapmıştır.

Namık Kemal, İmparatorluğun çöküşünü Şeriat'tan ayrılmış olmasına bağlayan geleneksel Osmanlı düşüncesini terk etmemiştir. Temel kavramlarından biri laiklik olan *Tanzimat*'a da bu nedenle vargücüyle karşı çıkmıştır.

Aslında bütün düşüncelerinde Avrupa etkisi görülmektedir, fakat en belirgin izlerini gelişme anlayışında bulmak mümkündür. Gelişme kavramına verdiği anlam, Avrupa'dan döndüğünde yazdığı makalelerde görülmektedir. Makalelerin çoğu, Avrupalıların aileye ve yuttaşlarına olan yaklaşımlarının sağladığı pratik yararı göstermek amacıyla hasredilmiştir.

Batı'yı maddî gelişme yarışında geçme temasını da neredeyse bütün yazılarında işlemiştir. Kemal'e göre, her toplumun dinamiğinde gelişmenin unsuru vardır. Doğal olarak bireylerde bulunan gelişme yeteneğinin yansımasıdır. Kemal'e göre, Avrupa'nın bu yarışta başarı göstermesinin sebebi, kanunlarını 'abstraction'lardan ve hurafelerden arındırmasıdır. Bunun yerine 'deneycilik' ve 'dedüksiyon' üzerine bilimsel çalışmalarını oturtmuşlardır. Böylece 'gerçeğe ulaş(ılmıştır)' (dawning of truth). Bu durumun doğurduğu bir diğer sonuç da İnsan Hakları Bildirisi'dir. Kemal, İslam Hukuku'nun söz konusu hakları tanımaya ve korumaya tam anlamıyla uygun olduğuna inanmıştır.

Hürriyet kelimesini, Kemal türetmiştir. Batı dillerindeki 'fatherlan'din karşılığı olacak şekilde, Türk Edebiyatı'nda *vatan* kelimesini sık sık kullanan da Namık Kemal'dir. Bu anlayışa gitmesine yol açan etkiler, muhtemelen 'romanticism'den gelmektedir. Bir kere daha, Fransız Devrimi'nin fikirlerinin Türkiye'ye ulaşmadan önce Avrupa'da değişikliğe uğraması olgusuyla karşılaşırız.

Kemal'in 'fatherlan' kavramına verdiği anlam bunun kanıtıdır: 'Eğer Allah ihsan aklını bir çarpım tablosu, vicdanını da bir geometrik ölçük (şeklinde) yaratmış olsaydı, "millet", "vatan", 'aile' gibi kavramlar da var olamazdı.

Kemal'in *İntibah* adlı romanında, Batı'nın liberal değerlerine kimliğini dayandıran kişilerin Osmanlı'daki esirlik, harem gibi oluşumların varlığı karşısında duydukları vicdanî rahatsızlık işlenmiştir. Hayranlarından Samipaşazade Sezai'nin *Sergüzeşt*'inde, bu konu derinlemesine incelenmiştir. bu tema, *Tanzimat*'ın son yıllarındaki Türk Edebiyatı'nda yeni boyutlar kazanmıştır.

SONUÇ

Yukarıda açıklanan hususlar, tarihsel dizi oluşturan boşlukları doldurma çabasının ürünüdür. Osmanlı dönemine ilişkin çalışmaların mevcut durumu karşısında, daha fazlasını yapabilmek olanaksızdır. Anahatlarıyla açıkladığım hususların yabancı etkilerden mi, yoksa Osmanlı'daki dahili akımlarından mı ortaya çıktığını kesin olarak bilmi-

yoruz. Gelişmelerin karakteristiğine bakıldığında, Fransız Devrimi'nin etkilerine ilişkin bazı temel yorumlar yapılabilir. Osmanlıların Aydınlanma'ya yönelişlerinde, Osmanlı aydınlarının genel eğilimleri yol göstericidir. Devrim'in ideolojik esaslarıyla bağlantının ondokuzuncu yüzyılda kurulduğu ve bunun genel anlamda Osmanlı 'intelligensia'sı olarak adlandırılabilen yeni bir grubun doğuşuyla paralel bir gelişme gösterdiği söylenebilir.

Bu anlamda *intelligentinin* yükselişi üzerinde yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar, Fransız Devrimi'nin ilkelerinin yayılması olgusunun içyüzünü açığa çıkaracaktır.

Yerel kültürlerle evrensel ideolojilerin karşılıklı etkileşimlerini incelemek, Devrim'in etkilerini doğru olarak kavramada önemli bir hareket noktasıdır. Çarlık Rusyası'ndaki ve hatta Çin'deki entelijansiyanın incelenmesine ve Batı düşüncelerinin buradaki yerel gelenekler üzerindeki etkilerinin belirlenmesine yetecek malzeme bulunduğu halde, Osmanlı İmparatorluğu için eşdeğerde bir analiz mevcut değildir. Bununla birlikte, bir teorinin zaten var olduğu söylenebilir. Osmanlı'nın tarih ve ilerleme modeli, toplumların bir sarkaç hareketi yapar gibi *bedeviyet* ve *medeniyet* arasında gidip geldikleri anlayışına dayalıdır. *Bedeviyet*, akrabalık esası üzerinde yapılanmış bir toplumu ifade etmektedir (kelime, aşiret toplumu biçiminde de çevrilebilir). *Medeniyet* ise, uygarlıktır. Modelin fikir babası İbn-i Haldun'dur. Fakat şüphesiz, Batı'dan yalnızca benimzediklerini almayı *sivilizasyon* sayan Mustafa Reşid Pasa'nın yaklaşımı, geleneksel temellere sahiptir. Gelişmenin düz bir çizgi olduğunu varsayarak böyle bir anlayışı Türkiye'ye uyarlamak Osmanlılar için her ne kadar kolay idiyse de, tarihin analizini yapmanın gerekliliğini kavrayamamışlardır. Bu yetersizlik, modern Türk düşüncesinin de en çarpıcı karakteristik özelliğidir. Yakın zamana kadar, Türk entellektüelleri, tarihi değişiklikleri basit ve tek boyutlu bir algılama biçimine göre değerlendirmişlerdir. Türk toplum mühendisliğinin, Aydınlanma'nın soyut boyutu yerine uygulamaya dönük unsurlarına takılıp kalmış olmasının ve yalnızca uygulamada işe yarayabilecek ve Türkiye'ye adaptasyonu sağlanabilecek konuları dikkate almasının sözü edilen olguyla ilişkisinin bulunduğu kuşkusuzdur. Foucault, Osmanlıların sosyal analizler yaparken, buğdayın tanesiyle sapını (başarıyla) ayırmayı bildiklerini söylerdi herhalde.

REFERANSLAR

- AKTEPE, M. M., 12958. *Patrona İsyani* (1730). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- BAILY, F. E., 1942. *British Policy and the Turkish Reform Movement*. Cambridge. Mass.: Harvard University Press.
- BERKES, N., 1964. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press
- BEYDİLLİ, K., 1984. Ignations Mouradgea d'Ohsson (Mouradcan Tosunyan), *IUEF Tarih Dergisi*, No. 34. pp. 247-317.
- BEYDİLLİ, K., 1983-7. İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-i Cedide dair Risalesi, İ. Ü. E. F. Tarih Dergisi, No. 13. pp. 387-479.
- DEVEREUX, G., 1979. The Feeling of Revolution, Translation of Süleyman Hüsnü Pasa *Hiss-i Inkilâb* (n. d.).
- EFENDİ, D. M., 1755. Relation de l'Ambassade du Dervich Mehemmed Efendi è Petersbourg en 1168 de l'higire (J. C. 1754 sic.) extraite des anales de l'emporer Ottoman de Vasif efendi et tradmite en Ture par I. du Moret *Journal Asiatique* 8 (February 1826) pp. 118-25.
- GIBB, E. J. W., 1900-1909. *A History of Ottoman Poctory*. London: Luzac.
- KARAI, E.Z., 1938. *Fransa-Missir ve Osmanli Imparatorluğu 1979-1802*. İstanbul: Milli Mecmua Basımevi.
- MARDIN, S., 1962. *The Genesis of Young Ottoman Thought*. Princeton University Press.
- PARİATIR, I., 1987. Tanzimat Edebiyatında Kölelik. Ankara Türk Tarih Kurumu.
- UNAT, F. R. (ed)., 1940. Ahmet III Devrime ait bir Islahat Takriri: Muhayyel bir Mülakatin Zabitleri. *Tarih Vesikaları*, Vol. I, 99. 107-21.
- UNAL, F. R., 1968. *Türkiye Eğitim sisteminin Gelişmesine Tarihi bir Bakış*. Ankara Milli Eğitim Basımevi.
- UZUNÇARŞILI, I. I., 1935, Sadrazam Halil Hamid Paşa, *Türkiyat Mecmuası*, vol. V, pp. 216-67.

UZUNÇARŞILI, I. H., 1938. Selim III'ün Velihaht iken Fransa kralı Louis XVI ile Muhabereleleri, *Belleten*, Vol. II, pp. 191-250.

UZUMÇARŞILI, I. II., 1956. Nizam-i Cedid ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Aga ve Kethüdazade Arif Efendi, *Belleten*, Vol. XXIX, pp. 49-76.

UZUMÇARŞILI, I. H., 1983. *Osmanlı Tarihi IV, 2: XXIII Yüzyıl Ankara Türk Tarih Kurumu.*

VLINSILIN, G. (ed.). 1720-1981. *Mehmed Efendi, Les Paradis des Infideles*, Trd. J. Galland. Paris: Maspero.